

Jan Grzeczka
Stargard

Stargardia
Tom III, 2003

Stosunki demograficzne w powiecie stargardzkim w latach 1945 - 2000. Część I: lata 1945 - 1975

W 1945 roku powiat stargardzki został zorganizowany w granicach ukształtowanych w latach 1815 - 1818. W następnych latach nastąpiły pewne zmiany granic i powierzchni omawianego powiatu. Jego powierzchnia wahała się w granicach od 1218 do 1282 km².

W 1975 r., zgodnie z treścią ustawy z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych, wprowadzono dwustopniowy podział administracyjny Polski na jednostki stopnia podstawowego i stopnia wojewódzkiego. Jednostkami administracyjnymi stopnia podstawowego były gminy i miasta oraz dzielnice większych miast¹.

A zatem zlikwidowano (na 24 lata) także powiat stargardzki.

Lata 1945 i 1975 stanowią swego rodzaju cezurę w historii powiatu, w tym także do przedstawienia stosunków demograficznych, struktury i dynamiki rozwoju ludności.

Na początku artykułu przedstawię w skrócie rozwój demograficzny na Pomorzu Zachodnim, w tym także w powiecie stargardzkim, w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Zarys stosunków demograficznych w poprzednim okresie pozwoli czytelnikowi lepiej zrozumieć rozwój ludnościowy i gospodarczy prezentowanego terenu w latach 1945 - 1975.

Rozwój gospodarczy danego terenu w dużej mierze zależy od potencjału ludnościowego tego obszaru i odwrotnie, stan gospodarki wpływa na wzrost lub regres ludnościowy.

W XIX i w pierwszej połowie XX wieku na Pomorzu Zachodnim, w tym także na terenie powiatu stargardzkiego, szybko wzrastała liczba ludności, np. w 1816 r. liczba mieszkańców w rejencji szczecińskiej wynosiła 316 718 osób, w 1880 r. - 738 000 osób, a w 1910 r. - 872 000 mieszkańców. W 1816 r. odsetek ludności zamieszkującej w miastach wynosił 32,05%, a na wsiach 67,95%. Natomiast w 1910 roku odsetek ludności miejskiej wzrósł do 50,80%, a wiejskiej zmniejszył się do 49,20%².

¹ *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1975 r.*, nr 16, poz. 91.

² K Ślaski, *Podziały terytorialne i ustrój polityczny ziem pomorskich w latach 1815-1880*, [w:] *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. III, cz. I, Poznań 1993, s. 146-152.

Szybko wzrastała także ludność miasta Stargardu, np. w 1843 r. wyniosła ona 11 192 osoby, a w 1929 r. - 34 600 mieszkańców. Według spisu powszechnego z 17 maja 1939 r. powiat stargardzki zamieszkiwało 80 781 osób, średnia gęstość zaludnienia wynosiła 70 osób na 1 km. Z ogólnej liczby w miastach żyło 49 257 osób tj. 60,80% ogółu mieszkańców, a na wsiach - 39,20%³.

Cechą charakterystyczną Pomorza Zachodniego była duża migracja ludności. Przyczyną ruchów migracyjnych ludności było uwłaszczenie i zniesienie poddaństwa osobistego chłopów oraz nierównomierny rozwój ekonomiczny Niemiec. Duża część ludności emigrowała za granicę, głównie do Ameryki Północnej lub przemieszczała się na zachód Niemiec, stojących wyżej pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego. Emigrowała głównie bezrolna ludność wiejska i niektórzy rzemieślnicy. Zjawisko to określane mianem ucieczki ze wschodu (Ostflucht) z czasem nasilało się i wiązało z wyludnieniem wsi oraz niedorozwojem rolnictwa np. w latach 1871-1890 z Pomorza Zachodniego wyjechało za morze 250 000 ludzi, a w okresie 1925-1932 - 100 000 osób. Ponadto, według spisu powszechnego z 1907 r., na obszarze zachodnich prowincji niemieckich mieszkało ponad 440 000 osób urodzonych na Pomorzu. Na zwolnione miejsca pracy, mimo utrudnień ze strony władz niemieckich, napływali obcokrajowcy, głównie z ziem polskich, np. w 1897 r. tylko na terenie powiatu stargardzkiego pracowało 114 Polaków, a w 1908 r. liczba robotników polskich wzrosła do 770 osób. Dodać należy, że np. w latach 1910-1914 co dziesiąty zatrudniony w rolnictwie powiatu stargardzkiego był robotnikiem zagranicznym⁴.

Napływ obcokrajowców nie rekompensował odpływu ludności niemieckiej. Na Pomorzu Zachodnim w końcu XIX wieku i w pierwszej połowie XX wieku wystąpił regres stanu zaludnienia, a w ślad za nim także zastój gospodarczy.

W czasie II wojny światowej deficyt siły roboczej pogłębił się z powodu mobilizacji mężczyzn do wojska, rozbudowie przemysłu zbrojeniowego oraz wysyłaniu pewnej liczby ludzi do pracy w przemyśle wojennym Niemiec.

Dla podtrzymania ciągłości i odpowiedniego poziomu produkcji sprowadzano robotników, głównie z okupowanej Polski, na przymusowe roboty oraz zatrudniano jeńców wojennych różnych narodowości, których kwaterowano bądź w obozach pracy, bądź bezpośrednio w samych gospodarstwach rolnych. W sumie na terenie powiatu stargardzkiego, w latach wojny, pracowało ponad 30 000 robotników przymusowych i jeńców wojennych, w tym kilka tysięcy Polaków⁵.

³ K. Golczewski, *Pomorze Zachodnie na przełomie dwu epok 1944-1946*, Poznań 1964, s. 130.

⁴ E. Włodarczyk, „Boom” gospodarcza na Pomorzu; w *Cesarstwie Niemieckim (do 1918 r.)*, [w:] *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*, pod redakcją J. M. Piskorskiego, Szczecin 1999, s. 256 i następne.; J. Stanielewicz, *Polacy na ziemi stargardzkiej w ostatnich dziesięcioleciach przed II wojną światową*, [w:] *Z dziejów Ziemi Stargardzkiej*, praca zbiorowa pod redakcją B. Dopierały, Poznań 1969, s. 147-181.

⁵ H-W. Rautenberg, *Czas wielkich nadziei i klęski: w Trzeciej Rzeszy (do 1945 r.)*, [w:] *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*, op.cit., Szczecin 1999, s. 320-325; B. Frankiewicz, *Robotnicy przymusowi i jeńcy wojenni w powiecie stargardzkim w latach 1939-1945*, [w:] *Z dziejów Ziemi Stargardzkiej*, op. cit., Poznań 1969, s. 183-185.

Mimo zatrudnienia wielu tysięcy robotników przymusowych i jeńców wojennych, ręk do pracy wciąż brakowało, co pociągnęło za sobą osłabienie życia gospodarczego w omawianym powiecie.

W dniu 26 stycznia 1945 r. władze hitlerowskie wydały rozkaz ewakuacji ludności z całego Pomorza Zachodniego, w tym także z interesującego nas powiatu⁶.

Wspominałem już, że według spisu powszechnego z dnia 17 maja 1939 r. na terenie powiatu stargardzkiego mieszkało 80 781 osób, z czego 31 524 osoby (tj. 39,20%) na wsi i 49 257 (tj. 60,80%) w miastach. Z tej liczby w Chociwlu było 3406 mieszkańców, w Dobrzanach - 1 777, w Ińsku - 3 012, w Stargardzie - 39 760 osób i w Suchaniu - 1 302 osoby. Średnia gęstość zaludnienia powiatu wynosiła około 70 osób na 1 km².

W skutek mobilizacji znacznego procentu mężczyzn, planowej ewakuacji i masowej, żywiołowej ucieczki ludności niemieckiej teren powiatu został wyludniony w 75%⁷. Według niekompletnych danych szacunkowych w dniu 27 czerwca 1945 r. mieszkało na nim około 20 000 Niemców, w tym w Stargardzie - 8 642 osoby oraz 625 Polaków, z tego w mieście w Stargardzie - 1 977 osób⁸.

Liczby te ulegały szybkim zmianom. Był to bowiem okres masowego odpływu ludności niemieckiej i napływu ludności polskiej. Już w drugiej połowie lipca 1945 r. liczba Polaków w powiecie wzrosła do 9 489 osób⁹, natomiast liczba ludności niemieckiej zmniejszyła się poważnie, gdyż w latach 1945-1947, zgodnie z postanowieniami konferencji poczdamskiej, Niemców ewakuowano na zachód od Odry i Nysy Łużyckiej. Pierwszy spis ludności niemieckiej w drugiej połowie lipca 1945 r. wykazał 1 413 osób, a w samym Stargardzie 42 osoby. W następnych miesiącach liczba Niemców stopniowo wzrastała, ponieważ przybywali oni do powiatu stargardzkiego z innych terenów.

Niemcy z omawianego terenu wywożeni byli w specjalnych transportach pod opieką wojska i milicji oraz organizacji społecznych. W ten sposób chroniono ich przed napadami rabunkowymi, które mimo ochrony, czasem występowały. Kilkuset Niemcom, których zostawiono na polecenie Pełnomocnika Rządu na okręg Pomorze Zachodnie, zlecono pewne czynności ważne dla ożywienia życia gospodarczego. Byli to fachowcy lub ludzie niezbędni do pracy na roli. Według wykazu z dnia 3 października 1945 r. było ich 642 osoby. Roztoczono nad nimi opiekę i kontrolę administracyjną. Nadmienić należy, że zdecydowanie występowano przeciwko próbom powrotu ludności niemieckiej zza Odry.

⁶ H-W. Rautenberg, op.cit., s. 331.

⁷ W. Bielewicz, *Ludność powiatu stargardzkiego w latach 1945-1965*, [w:] *Z dziejów...* op. cit., s. 213-229; B. Sekula, *Zabudowa i zmiany przestrzenne miast i wsi powiatu stargardzkiego w latach 1945-1965*, tamże, s. 230-259; K. Wawrzynowicz, *Przemysł i rzemiosło*, tamże, s. 260-286; H. Prawda, *Rozwój rolnictwa w powiecie stargardzkim*, tamże, s. 287-311; L. Janicki, *Szkolnictwo ogólnokształcące w powiecie stargardzkim w latach 1945-1965*, tamże, s. 312 - 331.

⁸ Archiwum Państwowe w Szczecinie Oddział w Stargardzie (APSOS), Akta Starostwa Powiatowego w Stargardzie, nr vol. 6 i 10.

⁹ Ibidem.

Najwięcej Niemców wysiedlono w 1945 r., pozostałych na wiosnę i latem 1947 r. Ostatni transport z ludnością niemiecką odszedł 30 sierpnia 1947 r. Pozostało wówczas tylko 16 osób chorych. Starosta stargardzki, Kazimierz Król, stwierdził 22 września 1947 r., że Niemców na terenie powiatu stargardzkiego w ogóle nie ma¹⁰.

Wspomniałem już, że przed II wojną światową mieszkała w powiecie stargardzkim grupa Polaków i innych cudzoziemców. Wielu z tych ludzi wynarodowiło się, inni zaś utracili obywatelstwo polskie lub inne i zostali zaliczeni do tzw. bezpaństwowców. Po objęciu omawianego terenu przez władze polskie powołano komisję weryfikacyjną, która rozpatrywała wnioski Polaków, bezpaństwowców, cudzoziemców i Niemców o nadanie obywatelstwa polskiego. Przeważająca większość podań, często z krzywdą dla wnioskodawców, została odrzucona; tylko znikomą część ubiegających się o nadanie obywatelstwa polskiego uznano za autochtonów. W dniu 01.08.1947 r. liczba autochtonów w powiecie wynosiła 25 osób. Później liczba ta nieznacznie wzrosła. W piśmie starosty powiatowego z dnia 08.11.1947 r. do Urzędu Wojewódzkiego czytamy, że „...w dniu 31.10.1947 r. stan zweryfikowanej ludności rodzimej wyniósł 32 osoby”¹¹.

Poza autochtonami, w momencie obejmowania analizowanego terenu przez władze polskie, były tu także tysiące cudzoziemców - jeńcy wojenni i robotnicy przymusowi. Przebywali oni w obozach pod władzą radziecką. Jak wynika z niepełnej statystyki narodowościowej, sporządzonej we wrześniu 1945 r., w powiecie przebywali wówczas Ukraińcy, Rosjanie, Łotysze, Litwini, Czesi, Holendrzy, Amerykanie, Bułgarzy, Jugosłowianie, Rumuni, Francuzi, Włosi, Szwajcarzy i Żydzi. W większości zostali oni repatriowani do krajów ojczystych. Pozostali do końca 1948 r. otrzymali obywatelstwo polskie.

Do wyludnionego regionu wiosną 1945 r. zaczęli żywiołowo napływać osadnicy polscy. Osiedlali się tutaj Polacy z przeludnionych województw centralnych, repatrianci z kresów wschodnich II Rzeczypospolitej włączonych do ZSRR, reemigranci z Europy zachodniej oraz osadnicy wojskowi. Ci ostatni oraz niektórzy Polacy zatrudnieni w okresie II wojny światowej u Niemców byli pierwszymi Polakami, którzy osiedlili się w omawianym powiecie „na własną rękę” już na stałe.

Organizacja osadnictwa przyszła później, a za nią dopiero pomoc finansowa. Planowaną akcją osadniczą na terenie powiatu prowadziły: od 25.05.1945 r. Powiatowy Społeczny Komitet Osiedleńczy oraz od 29.05.1945 r. Referat Osiedleńczy przy Pełnomocniku Rządu R P na Obwód Stargard wraz z Inspektorem Osadnictwa przy Państwowym Urzędzie Repatriacyjnym. Przy czym te dwie instytucje miały te same kompetencje. To powodowało częste nadawanie tych samych gospodarstw dwu osadnikom przez każdą instytucję oddzielnie. Dlatego w dniu 18.08.1945 r. nastąpił podział kompetencji między tymi instytucjami, a akcją osadniczą, od wspomnianej

¹⁰ APSOS, Akta Starostwa Powiatowego w Stargardzie, nr vol. 81. Sprawy dotyczące Niemców oraz vol. 69, t. II. 1947 r. „Autochtoni”.

¹¹ Ibidem.

daty aż do 1949 r., prowadził Inspektorat Osadniczy przy Państwowym Urzędzie Repatriacyjnym. W dalszym ciągu działał także Społeczny Komitet Osiedleńczy¹².

W dniu 6 sierpnia 1945 r. podano do publicznej wiadomości wykaz wolnych miejsc pracy i wolnych gospodarstw w powiecie. Od tej pory liczba ludności polskiej w regionie szybko wzrastała. Początkowo osadnicy kierowali się głównie do miast, ponieważ znajdowali tam lepsze warunki materialne i większe bezpieczeństwo. Później większość przybyszów osiedliła się na wsi, gdyż pochodzili oni z przeludnionych wsi Polski centralnej.

Wspomniałem już, że osadnicy przybywali na teren powiatu z różnych stron. Większość z nich od razu osiedlała się na stałe. Na stałe osiedlali się ci, którzy przybyli tu świadomie lub z konieczności, jak osadnicy wojskowi, repatrianci z kresów wschodnich II Rzeczypospolitej lub osadnicy z tzw. Akcji „W”. Ci ostatni przybyli do powiatu w 1947 r. w liczbie 872 rodzin, liczących razem 3 725 osób¹³.

Należy podkreślić, że wśród ludzi z Polski centralnej zdarzały się elementy zdemoralizowane: przybywali oni na te ziemie po to, by szybko i łatwo się wzbogacić. Brak było wśród nich dobrych fachowców, nie posiadali oni inwentarza i często przybywali oni na pobyt chwilowy. Ci ludzie dezorganizowali życie w powiecie. Ich działalność może ilustrować jeden z raportów przesłany 1 września 1945 r. do Pełnomocnika Rządu w Stargardzie, w którym m.in. czytamy: „Kombinatorzy z Kutna i innych miast przyjeżdżają tutaj, wykupują tanio konie i inny inwentarz, wywożą go stąd kolejną i innymi środkami lokomocji, by w Polsce centralnej drożej sprzedać”. Tego typu wykroczenia miały miejsce do wiosny 1947 r.

Wśród osadników najwięcej było ludzi z przeludnionych województw południowo - wschodnich, z Wielkopolski i Pomorza, a następnie województwa warszawskiego i łódzkiego. Za nimi uplasowała się ludność z kresów wschodnich II Rzeczypospolitej oraz z Niemiec i innych krajów Europy zachodniej. Autochtoni stanowili znikomy odsetek. Pewien obraz pochodzenia ludności powiatu stargardzkiego tworzą liczby. Otóż na podstawie akt Starostwa Powiatowego można stwierdzić, że do dnia 31.XII. 1946 r. z województw Polski centralnej przybyło 21 796 osadników, co stanowiło około 70% wszystkich przesiedleńców, 6 816 osób z kresów wschodnich II Rzeczypospolitej włączonych do ZSRR czyli około 22% oraz 2 322 osoby, czyli około 8% przybyło z zachodu¹⁴.

Należy przypuszczać, że podobny układ procentowy był także w latach następnych. A zatem powiat stargardzki zaludnili głównie przesiedleńcy z ziem Polski centralnej, obszarów silnie zaludnionych, zwłaszcza wsi.

Przybywającą na omawiany teren ludność dzieliły różnice majątkowe, społeczne, kulturowe, obyczajowe, językowe (gwary, narzecza), a często także narodowościowe.

¹² APSOS, Akta Starostwa Powiatowego w Stargardzie, nr vol.8 oraz „Osadnictwo 1945 r.”

¹³ APSOS, Akta Starostwa Powiatowego w Stargardzie, nr vol. 79. „Akcja W”. Wykazy przesiedleńców 1947 r.

¹⁴ APSOS, Akta Starostwa Powiatowego w Stargardzie, 1947 r.

W wyniku tych różnic często dochodziło do nieporozumień i konfliktów lokalnych. Różnice te należało w miarę szybko zlikwidować, m. in. przy pomocy stosownych instytucji. Najważniejszą z nich była szkoła polska. Nowo zorganizowane szkoły wytworzyły patriotyczną atmosferę wśród osiedleńców i ich dzieci. Szkoła polska i nauczyciel stały się instytucją zespalającą i cementującą wszystkich mieszkańców do zagospodarowania Ziemi Stargardzkiej. Szkoła była ważnym czynnikiem integracji społecznej, tu bowiem skupiały się wspólne interesy i wspólne było podobieństwo sytuacji życiowej danej wsi, osiedla czy miasteczka. Szkoła likwidowała różnice językowe, kulturowe, wytwarzała swoisty patriotyzm lokalny, dostarczała fachowców dla rozwijającej się gospodarki, rozwijała życie kulturalne, zwłaszcza na wsi.

Znaczną rolę w integracji społeczeństwa stargardzkiego odegrał Kościół i różne organizacje społeczne. Z czasem z mozaiki ludnościowej Ziemi Stargardzkiej wytworzył się typ obywatela - stargardzianina urodzonego, wychowanego i na stałe osiadłego na tej ziemi.

Wzrost liczby ludności na terenie powiatu stargardzkiego zarówno z tytułu osadnictwa, jak i przyrostu naturalnego, obrazuje tabela nr 1 i wykres nr 1. Ponadto tabela ta ilustruje gęstość zaludnienia terenu i częściowo strukturę ludnościową (liczbę ludności miejskiej i wiejskiej) oraz odsetek ludności miejskiej. Z danych statystycznych wynika, że ludność Ziemi Stargardzkiej systematycznie wzrastała. W latach 1945-1950 szybciej, co było wynikiem dużego napływu osadników później wolniej i głównie wskutek przyrostu naturalnego (zob. tabela nr 3). Jeżeli w dniu 27.VI.1945 r. na terenie omawianego powiatu było 4 625 mieszkańców, to 30.XII.1945 r. było ich już 17 980, a rok później - 30 959 osób. Dynamika i prężność społeczeństwa polskiego na terenie powiatu stargardzkiego, które uwidaczniały się w latach 1945-1949, były fenomenem socjologicznym współczesnego życia.

TABELA 1
Wzrost ludności powiatu stargardzkiego w latach 1945-1975

Data	Liczba ludności w powiecie ogółem	Miasta	Wieś	Wzrost liczby ludności	Gęstość zaludnienia na 1 km.	% ludności miejskiej
1	2	3	4	5	6	7
27.VI.45.	4625	2485	2140	-	3,9	53,72
15.XII.45	17 980	8107	9873	13 355	15,3	45,08
31.XII.46	30 959	16 578	14 381	12 979	26,4	53,54
31.XII.47	37 015	19 884	17 131	6056	31,5	53,71
31.XII.48	43 520	23 500	20 020	6505	37,1	53,99
31.XII.49	48 471	27 612	21 859	4951	41,3	57,00
31.XII.50	49 936	28 047	21 889	1465	42,6	56,16
31.XII.51	48 271	27 020	21 251	-1665	41,1	56,0
31.XII.52	49 242	28 000	21 242	971	42,0	56,86
31.XII.53	51 490	28 500	22 990	2248	43,9	55,3
31.XII.54	53 507	29 000	24 507	2017	45,7	54,19
31.XII.55	59 130	29 408	29 772	5623	50,4	49,7
31.XII.56	61 074	30 673	30 401	1914	52,1	50,2
31.XII.57	61 627	32 013	29 614	583	52,6	51,9
31.XII.58	67 576	33 890	33 683	5949	53,8	50,1
31.XII.59	70 698	36 537	34 161	3122	56,2	51,6
31.XII.60	71 416	39 358	32 058	718	56,7	55,1
31.XII.61	74 200	41 265	32 939	2784	59,0	55,6
31.XII.62	75 466	42 486	33 980	1266	58,8	56,3
31.XII.63	76 874	43 793	33 081	1408	62,2	57,0
31.XII.64	78 959	45 148	33 811	2085	63,9	57,1
31.XII.65	79257	45818	33439	298	64,2	57,8
31.XII.66	80 643	46993	33650	1386	65,4	58,3
31.XII.67	83 152	49 206	33 946	2 509	64,0	59,2
31.XII.68	84 314	50 270	34 044	1 162	65,8	59,6
31.XII.69	85 552	51 613	33 939	1238	66,7	60,3
31.XII.70	84 500	51 600	32 800	-1052	66,0	61,1
31.XII.71	85 600	52 700	32 900	1100	67,0	61,6
31.XII.72	86 900	54 000	32 900	1300	68,0	62,2
31.XII.73	88 400	65 700	22 700	1500	69,8	74,3
31.XII.74.	89 300	64 500	24 800	900	69,6	72,2
31.XII.75	90 583	62 063	28 520	1283	70,7	68,5

Źródło: Część tabeli ilustrującej lata 1945 - 1949 została sporządzona na podstawie niekompletnych danych zawartych w aktach Starostwa Powiatowego w Stargardzie, Referatu Społeczno - Politycznego oraz Referatu Osiedleńczego. Lata 1950 - 1965 sporządzono na podstawie metryk statystycznych Powiatowego Inspektoratu Statystycznego w Stargardzie oraz częściowo niżej wymienionych roczników statystycznych będących podstawą do opracowania kolejnych lat ujętych w tabeli:

1. *Rocznik statystyczny powiatu stargardzkiego 1965 r.*, Stargard 1965, Rok I
2. *Rocznik statystyczny powiatu Stargard Szczeciński 1971 r.*, Stargard Szczeciński 1971, Rok II
3. *Rocznik statystyczny województwa szczecińskiego 1971 r.*, Rok VII, Szczecin 1971, WUS oraz roczników statystycznych województwa szczecińskiego z lat 1972, 1973, 1974 i 1976.

Po 1950 r. nastąpiło przejściowe zmniejszenie tempa wzrostu ludności. W 1951 r. odnotowano ujemny przyrost ludności (-1 665 osób). Zjawisko to spowodowane było zahamowaniem rozwoju przemysłu i rzemiosła, błędami w polityce rolnej (przymusowa kolektywizacja), brakiem mieszkań i wolnych miejsc pracy poza rolnictwem. Czynniki te przyczyniły się do emigracji części ludności poza powiat, np. w 1954 r. wyjechało z powiatu 1 938 osób a przybyły tylko 1 652 osoby (-286), w 1956 r. ubyło z powiatu 3 300 osób, a napłynęło 2 304 osoby (-996 osób)¹⁵. Po zlikwidowaniu tych niekorzystnych zjawisk nastąpiło zahamowanie odpływu ludności z terenu powiatu oraz ponowny wzrost liczby ludności, a znaczny skok w 1958 r. wynikał z napływem repatriantów z kresów wschodnich II Rzeczypospolitej włączonych do ZSRR.

Wykres 1. Wzrost ludności powiatu stargardzkiego w latach 1945 - 1975

W 1970 r. ponownie wystąpił ujemny przyrost ludności (-1052) osoby¹⁶. Zjawisko to jest dla autora artykułu niezrozumiałe i trudne do uzasadnienia, ponieważ przyrost naturalny w tym roku był znacznie niższy niż w latach poprzednich, ale wciąż dodatni

¹⁵ W. Bielewicz, op. cit., s. 222.

¹⁶ Zob. tabela nr 1.

(+ 1 104 osoby)¹⁷. W 1970 r. wystąpiło także dodatnie saldo migracji wewnętrznej ludności (+104 osoby), o czym piszę w dalszej części artykułu. W sumie na analizowanym obszarze powinno przybyć 1 208 osób, a nie ubyć 1 052 mieszkańców. Moim zdaniem przyczyną tak znacznego odpływu ludności z powiatu może być wyjazd za granicę spowodowany wydarzeniami z 1968 r. lub błąd statystyczny¹⁸.

Mimo przejściowego załamania rozwoju demograficznego z 1970 r., w następnych latach, liczba ludności w powiecie wciąż wzrastała, by w 1975 r. osiągnąć poziom 90583 mieszkańców.

W konsekwencji rozwoju demograficznego systematycznie wzrastała także gęstość zaludnienia z 15,3 mieszkańców na 1 km² w końcu 1945 r. do 70,7 osób na 1 km² w końcu 1975 r. Dodać należy, że gęstość zaludnienia powiatu stargardzkiego w interesującym nas trzydziestolecu była niższa od wskaźnika wojewódzkiego i krajowego, np. w 1960 r. wynosiła ona 56,7 osób na 1 km², a w województwie 60 mieszkańców na 1 km², w 1970 r. w powiecie 66 osób na 1 km², w województwie - 70 osób na 1 km, a w 1975 r. odpowiednio: 70,7 mieszkańców na 1 km² i 86 osób na 1 km² ¹⁹.

Tabela nr 1 przedstawia strukturę ludności z podziałem na mieszkańców miast i wsi oraz odsetek ludności miejskiej.

Z danych liczbowych wynika, że w latach 1945 - 1953 ludność miejska wzrastała szybciej niż wiejska; odsetek ludności miejskiej wzrósł z 45,08% w 1945 r. do 55,3% w 1953 r. Wydaje się, iż był to naturalny proces zasiedlania i zagospodarowania wyludnionych miast i wsi.

W latach 1954 - 1959 tempo wzrostu mieszkańców miast zmniejszyło się, o czym świadczy spadek procentowy ludności miejskiej do 45,7% w 1955 r. i jego ponowny wzrost do 51,6% w 1959 r.

Przyczyną spadku odsetka ludności miejskiej były wspomniane wyżej błędy w polityce gospodarczej oraz słaby rozwój budownictwa mieszkalnego w miastach, zwłaszcza w Stargardzie.

Od 1960 r., w związku z ożywieniem budownictwa mieszkalnego, głównie w mieście Stargardzie, systematycznie wzrastała liczba ludności w miastach, a jej odsetek w 1975 r. wynosił 68,5% ogółu mieszkańców powiatu. Wspomnieć należy, że procentowy udział ludności miejskiej w ogólnej liczbie mieszkańców powiatu stargardzkiego w porównaniu ze wskaźnikiem wojewódzkim ulegał zmianom, np. w 1946 r. procent ludności miejskiej w powiecie wynosił 53,5%, a w województwie - 48,9%; w 1960 r. odpowiednio: 55,1% i 62,1%; w 1973 r. w powiecie - 74,3%, a w województwie - 67,8%; w 1975 r. natomiast 68,5% w powiecie i 72,0% w województwie²⁰. Odsetek ludności miejskiej w Polsce, przez całe analizowane

¹⁷ Zob. tabela nr 3.

¹⁸ W rocznikach statystycznych z omawianego okresu uwzględniono tylko migracje wewnętrzne.

¹⁹ Roczniki statystyczne województwa szczecińskiego z 1971 i 1976 r.

²⁰ Roczniki statystyczne województwa szczecińskiego z lat 1971, 1974 i 1976.

trzydziestolecie, był znacznie niższy niż w powiecie stargardzkim, co świadczy o dużej urbanizacji opisywanego terenu²¹.

Kolejnym elementem struktury ludności danego terenu jest jej podział wg płci. Podział ten w powiecie stargardzkim obrazuje tabela nr 2.

TABELA 2
Ludność powiatu stargardzkiego w latach 1946 - 1975 według płci

Data	Liczba ludności ogółem	Mężczyźni	kobiety	Ilość kobiet na 100 mężczyzn			Uwagi
				Powiat	województwo	kraj	
1946	30 959	11 233°	10 989°	97,7	121	114	* 8737
30.IV.1948	43520	15920°	15374°	96,6			* 12226
05.XI.1949	48005	24500	23505	95,9	104	110	
31.XII 1955	59130	29918	29212	97,6	101		
31.XII 1957	61627	30500	31112	102,0	103		
31.XII 1960	71416	34893	36523	104,6	104	107	
31.XII 1965	79257	38981	40276	103,3	100		
31.XII 1967	83152	41500	41652	100,3			
31.XII 1970	84500	42196	42304	100,2	100,4	106	
31.XII 1972	86900	43300	43600	100,6			
31.XII 1975	90583	45244	45339	100,2	100	106	

° Mężczyźni i kobiety powyżej 14 lat

* Dzieci (chłopcy i dziewczęta) do lat 14

Źródło:

1. *Rocznik statystyczny powiatu stargardzkiego 1965 r.*, Stargard 1965, Rok I
2. *Rocznik statystyczny powiatu Stargard Szczeciński 1971 r.*, Stargard Szczeciński 1971, Rok II
3. *Rocznik statystyczny województwa szczecińskiego 1976 r.*, Rok I, Wojewódzki Urząd Statystyczny w Szczecinie
4. *Z dziejów Ziemi Stargardzkiej*, praca zbiorowa pod red. Bogdana Dopierały, Poznań 1969
5. *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1999 r.*, Rok LIX Warszawa.

Z danych w tabeli nr 2 wynika, że w latach 1946 - 1956 w analizowanym powiecie była przewaga mężczyzn nad kobietami. Przewaga ta wynikała z faktu, że w powiecie osiedlało się stosunkowo wielu młodych mężczyzn powracających z niewoli, z obozów koncentracyjnych i zdemobilizowanych żołnierzy, którzy oczekiwali na swoje rodziny. Do 1 sierpnia 1947 r. na interesującym nas terenie zamieszkiwało 3 212 osadników wojskowych. Ponadto na teren powiatu, w pierwszych latach przybywało wielu młodych mężczyzn z województw centralnych, którzy dopiero po osiedleniu się tu na stałe zakładali rodziny. Często sprowadzali młode kobiety z innych terenów Polski.

²¹ Zobacz *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, Rok LIX, Warszawa, GUS, s. 95 - 99.

Przewaga mężczyzn nad kobietami w powiecie utrzymywała się do 1956 r. i wynosiła średnio ok. 97 kobiet na 100 mężczyzn. Była to charakterystyczna cecha społeczeństwa stargardzkiego, gdyż w tym samym czasie zarówno w województwie (średnio ok. 107), jak i w kraju (średnio około 110), istniała przewaga kobiet nad mężczyznami.

Po wyrównaniu się liczby obu płci w 1956 r. przewaga kobiet nad mężczyznami zaczęła się systematycznie powiększać, np. w 1957 r. na 100 mężczyzn przypadły 102 kobiety, a w 1965 r. - 103,3 kobiety. Potem liczba kobiet zaczęła spadać i w 1975 r. wynosiła 100,2 kobiety na 100 mężczyzn. W województwie 100, a w Polsce 106.

Wydaje się, że zmniejszenie się liczby kobiet nad mężczyznami w latach 1966 - 1975 wynika z ruchów migracyjnych - zwiększonego napływu mężczyzn do rozwijającego się gospodarczo powiatu stargardzkiego.

Pamiętać należy, że kształtowanie się proporcji płci w ogólnej liczbie ludności zależy od: przewagi urodzeń chłopców nad dziewczętami, różnic w umieralności obu płci, zróżnicowanego udziału kobiet i mężczyzn w procesach migracyjnych oraz struktury ludności według wieku²².

Rozwój demograficzny danego terenu w dużej mierze zależy od przyrostu naturalnego. Przyrost naturalny ludności powiatu stargardzkiego w latach 1950-1975 ilustruje tabela nr 3. Z danych w tabeli wynika, że przyrost naturalny w powiecie stargardzkim w latach 1950 - 1975 wahał się w granicach od 46,5 ‰ do 13,0 ‰ i był wciąż wysoki, nieco wyższy od wskaźnika wojewódzkiego i znacznie przewyższający wskaźnik krajowy, zwłaszcza w początkowym okresie, np. w roku 1956 wskaźnik ów wynosił dla powiatu 36,0 ‰, dla województwa 32,1 ‰, a dla Polski ok. 19 ‰. Natomiast w roku 1975 odpowiednio: 16,9 ‰, 14,0 ‰ i około 10 ‰.

Dynamiczny przyrost naturalny w analizowanym powiecie wynika z napływu na ten teren ludzi młodych wstępujących w związki małżeńskie oraz naturalnego zjawiska wyrównania strat biologicznych występującego po każdej wojnie.

²² J. Michalewicz, *Elementy demografii historycznej*, Warszawa 1979, s. 87-88.

TABELA 3

Przyrost naturalny ludności powiatu stargardzkiego w latach 1950 - 1975

Rok	Liczba urodzeń żywych	Liczba zgonów	Przyrost naturalny w liczbach bezwzględnych	Wskaźnik wzrostu naturalnego na 1000 ludności		
				W powiecie	W wojew.	W kraju
1950	2366	643	1723	34,5		W latach
1951	2981	735	2246	46,5		1950-
1953	2629	579	2050	39,8		1956=
1955	2634	628	2006	33,9		19,0
1956	2748	546	2202	36,0	32,1	
1960	1939	451	1488	20,88		15,0
1963	1771	481	1290	16,8		
1965	1568	394	1174	14,1	12,6	10,0
1970	1592	488	1104	13,0	11,8	8,5
1975	2088	557	1531	16,9	14,0	W latach 70.=10,2

Źródło:

1. *Rocznik statystyczny powiatu stargardzkiego 1965r.*, Stargard 1965, Rok I
2. *Rocznik statystyczny powiatu Stargard Szczeciński 1971r.*, Stargard Szczeciński 1971, Rok II
3. *Rocznik statystyczny województwa szczecińskiego 1971r.*, Rok VII, Szczecin 1971, Wojewódzki Urząd Statystyczny w Szczecinie
4. *Rocznik statystyczny województwa szczecińskiego 1976r.*, Rok I, Szczecin 1976, Wojewódzki Urząd Statystyczny w Szczecinie
5. *Encyklopedia powszechna*, PWN, Warszawa 1975, t. III.

Kolejnym czynnikiem przyczyniającym się do utrzymania wysokiego tempa przyrostu naturalnego była poprawa warunków materialnych i zdrowotnych ludności wpływająca na zmniejszenie się liczby zgonów, zwłaszcza niemowląt, a w konsekwencji na większy przyrost naturalny.

W latach 1950-1970 śmiertelność niemowląt w powiecie zmniejszyła się z 128,5 do 32,0 na 1000 ludności²³.

Z danych statystycznych wynika też, że w drugiej połowie lat sześćdziesiątych i na początku lat siedemdziesiątych, na prezentowanym terenie zaznaczył się płytki niż demograficzny. Przyczyną mniejszego tempa przyrostu naturalnego było powolne starzenie się społeczeństwa; wzrost aktywności zawodowej i bezpłodności kobiet, a w konsekwencji zmniejszenie się liczby urodzeń dzieci oraz zawieranie małżeństw w nieco późniejszym wieku lub nie zawieranie związków małżeńskich.

²³ *Rocznik statystyczny powiatu Stargard Szczeciński 1971r.*, Stargard Szczeciński 1971, Rok II.

W analizowanym okresie społeczeństwo Ziemi Stargardzkiej cechowała młodość. Cecha ta dotyczyła osadników z lat 1945-1949 oraz, mimo zmniejszonego tempa przyrostu naturalnego, stałych mieszkańców w okresie późniejszym, np. w dniu 15.VI.1946 r. dzieci do lat 14 stanowiły 25,5% ogółu mieszkańców, 30.IV.1948 r. - 28,1%, a w 1955 r. dzieci do lat 15 stanowiły 37,6%; mieszkańcy w wieku 16 - 60 lat - 56,7%; powyżej 60 lat było 5,7% mieszkańców²⁴.

Zbliżone proporcje utrzymywały się do końca opisywanego okresu, np. w 1970 r. dzieci do lat 15 stanowiły 30,4% ogółu ludności, osoby w wieku 15-64 lat - 64,3%, a powyżej 65 lat - 5,3%²⁵.

Dla porównania dodam, że w 1975 roku w województwie szczecińskim dzieci do lat 15 stanowiły 23,7% ogółu mieszkańców, osoby w wieku 15-64 lata - 70,6%, a osoby powyżej 65 lat - 5,7%²⁶.

Ważnym czynnikiem rozwoju demograficznego są migracje ludności.

Powtórzę, że w początkowych latach omawianego okresu na obszar powiatu stargardzkiego napływali osadnicy i oni byli głównym źródłem wzrostu liczby mieszkańców, a w latach następnych przyrost naturalny i migracje.

W latach 1954-1957 odnotowano ujemne saldo wewnętrznej migracji ludności, np. w roku 1954 wynosiło ono (-286) osób, w roku 1956 wzrosło do (-996) mieszkańców²⁷. W następnych latach, wskutek ożywienia życia ekonomicznego, budownictwa mieszkalnego i wzmożenia repatriacji z byłego Związku Radzieckiego, ten niekorzystny proces został zahamowany. Na szereg lat ustabilizowało się dodatnie saldo migracyjne wynoszące średnio od 100-300 osób rocznie, np. w 1970 r. na teren powiatu napłynęło 3 915 osób, a wyjechało 3 811 mieszkańców. Dodatkowo saldo migrujące wynosiło 104 osoby²⁸.

Od 1971 r. ponownie obserwujemy niewielkie ujemne saldo wewnętrznej migracji ludności, np. w 1971 r. wynosiło ono (-8) osób, a w 1972 r. (-2) osoby. Natomiast w 1975 r. na analizowany obszar napłynęło 3 106 osób, a odpływ wynosił 3 326 osób. A zatem ujemne saldo migracyjne wynosiło 220 mieszkańców²⁹.

Wydaje się, że zwiększony odpływ ludności z terenu powiatu wynikał z powodu braku nowych miejsc pracy w przemyśle i usługach dla nowych roczników powojennego wyżu demograficznego, zmniejszonego zapotrzebowania na siłę roboczą w rolnictwie z powodu mechanizacji prac polowych oraz chęci wielu młodych ludzi do polepszenia swoich warunków materialnych poprzez zatrudnienie w ośrodkach wielkoprzemysłowych, np. w przemyśle stoczniowym czy górnictwie.

²⁴ W. Bielewicz, op. cit., s. 217-220.

²⁵ *Rocznik statystyczny powiatu Stargard Szczeciński 1971 r.*, Stargard Szczeciński 1971, R II.

²⁶ *Rocznik statystyczny województwa szczecińskiego 1976 r.*, Rok I, Szczecin 1976, WUS w Szczecinie.

²⁷ W. Bielewicz, op. cit., s. 222-223.

²⁸ *Rocznik statystyczny powiatu Stargard Szczeciński 1971 r.*, Stargard Szczeciński 1971, Rok II.

²⁹ *Rocznik statystyczny województwa szczecińskiego 1976 r.*, Rok I, Szczecin 1976, Wojewódzki Urząd Statystyczny w Szczecinie.

Z powyższych rozważań wynika wniosek, że w opisywanym okresie na teren powiatu stargardzkiego napłynęły dziesiątki tysięcy ludzi, a przejściowe ujemne saldo migracyjne, w porównaniu z okresem poprzednim, było zjawiskiem marginalnym. W latach 1945-1975 nastąpiło zaludnienie analizowanego terenu, a nie ucieczka wielu tysięcy ludzi, a w konsekwencji regres stanu zaludnienia, co miało miejsce w drugiej połowie XIX i pierwszej połowie XX wieku. Nie było też deficytu siły roboczej ani bezrobocia.

Porównując dane z 1939 roku z liczbą ludności, w wybranych latach powojennych stwierdzić należy, że 1949 r. ogólny stan ludności w powiecie wynosił 59,5% stanu z 1939 r. W 1956 r. ludność omawianego powiatu wynosiła 6 1074 mieszkańców, tj. 75,6% stanu ludnościowego z 1939 r. Natomiast w 1965 r. - w dwudziestolecie przybycia Polaków na ten teren - ludność powiatu stargardzkiego osiągnęła w zasadzie stan z 1939 r. i wynosiła ogółem 79 257 osoby, z czego 45 818 (tj. 57,80%) mieszkało w miastach, a 33 439 (tj. 42,20%) na wsi. A zatem potrzeba było 20 lat, aby odbudować potencjał ludnościowy w zniszczonym i wyludnionym w 75% terenie.

W następnych latach ludność powiatu wolniej, ale wciąż wzrastała, by w 1975 r. w granicach powiatu zbliżonych do tych z 1939 r., osiągnąć ogólną liczbę 90 583 osoby, z tego w miastach mieszkały 62 063 osoby (tj. 68,5%), a na wsi 28 520 mieszkańców (tj. 31,5%). Oznacza to, że w stosunku do 1939 r. nastąpił poważny wzrost liczby ludności, ogółem o 9 802 osoby, tj. o 10,8%.

Zmieniła się także struktura ludności według miejsca zamieszkania. Jeżeli w 1939 r. na wsi mieszkało 39,2% ogółu mieszkańców, to w 1975 r. tylko 31,5%. Wzrósł natomiast odsetek ludności miejskiej z 60,8% w 1939 r. do 68,5% w 1975 r. Z ogólnej liczby ludności miejskiej w Chociwlu było 2294 mieszkańców, w Dobrzanach - 1963, w Ińsku - 1 798, w Stargardzie mieszkały 51 392 osoby, a w Suchaniu - 1254 osoby³⁰.

Z powyższych danych wynika, że najwięcej ludności miejskiej przybyło w Stargardzie, co wiązało się z rozwojem przemysłu i szeroko rozumianych usług w stolicy powiatu. Natomiast ludność małych miast, podobnie jak wsi, zmalała.

Stale postępujący wzrost liczby ludności, młodość społeczeństwa oraz zapal do pracy przyczyniły się do szybkiej odbudowy i zagospodarowania powiatu. W 1945 r. około 70% ludności zajmowało się rolnictwem. Wynikało to z zastanego stanu gospodarki, napływu dużej liczby osadników-rolników, rozmiarów zniszczeń w rolnictwie 37,7%, a miast i zakładów przemysłowych około 70%³¹. Jednak już w następnych latach, zaznacza się przewaga zatrudnionych w szybko odbudowanym i rozwijającym się przemyśle (metalowym, gorzelnianym, cukierniczym, chemicznym, drzewnym), budownictwie, rzemiośle, komunikacji i innych gałęziach gospodarki. Już w 1945 r. 56,1% ogółu zatrudnionych pracowało poza rolnictwem, a 43,9% w rolnictwie³². W 1957 r. w rolnictwie pracowało około 40% ogółu zatrudnionych,

³⁰ *Rocznik statystyczny województwa szczecińskiego 1976 r.*, Rok I, Szczecin 1976, WUS w Szczecinie.

³¹ APSOS, Akta Starostwa Powiatowego w Stargardzie, nr vol. 10.

³² *Ibidem*, nr vol. 98.

a w innych gałęziach gospodarki około 62%³³.

Systematycznie wzrastał także wskaźnik zatrudnienia kobiet, np. w roku 1960 wynosił on 28,4% ogółu zatrudnionych, w 1964 r. – 31,4%, a w 1975r. wśród 27 268 osób zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej w miastach powiatu stargardzkiego aż 12 242 osoby, czyli 44,9%, stanowiły kobiety³⁴.

Przedstawione zmiany w strukturze zatrudnienia i miejsca zamieszkania świadczą o tym, że powiat stargardzki, w porównaniu z okresem przedwojennym, przekształcił się z rolniczo-przemysłowego w przemysłowo-rolniczy, a produkcja przemysłowa i rolna znacznie przekroczyła stan przedwojenny. A zatem raz jeszcze potwierdziła się teza, że rozwój demograficzny wpływa na rozwój gospodarczy danego terenu i odwrotnie – regres gospodarczy powoduje wyludnianie się danego obszaru.

W 1956 r. ludność powiatu stargardzkiego stanowiła 9,0% ogółu ludności województwa szczecińskiego, a w 1975 r. – 10,7%.

³³ Powiatowy Inspektorat Statystyczny w Stargardzie, metryki statystyczne.

³⁴ Ibidem.

Zusammenfassung

Demographische Verhältnisse im Kreis Stargard in den Jahren 1945 – 2000. Teil 1: 1945 – 1975

Im Jahr 1945 wurde der Kreis Stargard (Saatzig) in den Grenzen aus der Zeit vor 1939 organisiert, die in den Jahren 1815 – 1818 gestaltet wurden.

Bis 1945 kennzeichnete sich das Gebiet durch eine schwache Bevölkerungszunahme, Flucht von Tausenden Einwohnern und den wirtschaftlichen Stillstand wegen der mangelnden Arbeitskraft.

Infolge der Kriegshandlungen, Evakuierungsanordnungen der Nazibehörden und der Beschlüsse der Potsdamer Konferenz (1945) entvölkerte sich dieses Gebiet zu 75%.

Nach der Übernahme dieses Gebietes durch Polen wurde es allmählich von den aus Mittelpolen ankommenden Ansiedlern (70%) und Umsiedlern aus Ostgebieten der 2. Republik Polen (22 %), die in die UdSSR einverleibt wurden und Rückwanderern aus Westeuropa (8%) bevölkert.

Die Bevölkerungszahl stieg systematisch an, in den Jahren 1945 – 1950 schneller aufgrund des großen Zuflusses von Ansiedlern, dann langsamer wegen der niedrigen Geburtenzunahme. In den erforschten 30 Jahren nahm die Bevölkerung von 17 980 im Dezember 1945 auf 90 583 Ende 1975 zu, was bedeutet, dass die Zahl um 9 802 (10,8%) den Stand vom Jahr 1939 überstieg.

Die Bevölkerungsstruktur veränderte sich in Bezug auf den Wohnort. Wohnten 39,2% der Gesamtbevölkerung im Jahr 1939 auf dem Lande, so waren es im Jahr 1975 nur 31,5%. Der Prozentsatz der Stadtbevölkerung nahm dagegen von 60,8% (1939) auf 68,5% im Jahr 1975 zu.

Mit dem Wohnort hängt teilweise die Beschäftigungsstruktur zusammen. 1945 befassten sich 70% der Berufstätigen mit Landwirtschaft, 1975 nur 30%.

Die Analyse der Bevölkerung nach Geschlecht zeigte, dass die Zahl der Männer größer war als die der Frauen. Auf 100 Männer fielen damals 97 Frauen. Seit 1957 war eine geringe zahlenmäßige Überlegenheit der Frauen zu verzeichnen, die kleiner als in der Woiwodschaft und im ganzen Land war.

Die Bevölkerung des Kreises Stargard war durch einen hohen Geburtenzuwachs und das damit verbundene niedrige Durchschnittsalter der Gesellschaft gekennzeichnet. Der höchste Geburtenzuwachs wurde im Jahr 1946 (46,5 Promille) und der niedrigste 1970 (13,0 Promille) festgestellt. Die Geburtenzahl war höher als in der Woiwodschaft und im ganzen Land. Die Sterblichkeitsziffer wurde kleiner (vor allem unter Säuglingen) und die durchschnittliche Lebenserwartung höher.

Die größten Wanderbewegungen im Kreis fanden in den Jahren 1945 – 1950 statt. Später war der Zuzug der Ansiedler nicht so stark, aber die Zahl der Zuzügler war höher als die der Auswanderer. Anders war es in den Jahren 1954 – 1957 und im Jahr

1975. Diese **zeitweilige** Situation hatte aber keinen Einfluss auf die Entwicklung des Kreises. Die **erhöhte** Auswandererzahl wurde durch die hohe Geburtenrate ausgeglichen. **Die für die** frühere Phase charakteristische Erscheinung der Massenflucht trat nicht auf.

Die **dynamische demographische** Entwicklung, Tat- und Jugendkraft der Gesellschaft **trugen zum** raschen Wiederaufbau der Region und zur wirtschaftlichen Entwicklung bei.